

⁷³ Халєбський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник. – К., 2008. – С.229.

⁷⁴ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Racz. – Rkps. №2. – S.817.

⁷⁵ Я.Бородавка до Сигізмунда III, 7(17?).III.1621 // Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Marra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.438–439.

⁷⁶ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2. – С.29.

⁷⁷ Невідомий із Києва про в'їзд до міста І.Борецького, 11.III.1621 // Biblioteka Racz. – №2. – S.818–819.

The article discusses the issue of chronology and specific historical circumstances of Kyiv Metropolis Orthodox Church bishops ordination by Jerusalem Patriarch Theophanes in 1620. This event will be 390 years in 2010 and established that it had taken place in the distance between 25th of August and 10th of September (15th of August and 31th August in the old style) in 1620.

В.П.Кононенко*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ПАВЛА ПОЛУБОТКА: ОБСТОЮВАННЯ ТРАДИЦІЇ «МОДЕРНІЗАЦІЙНОЮ» РИТОРИКОЮ (до 350-річчя Павла Полуботка)

Статтю присвячено недостатньо дослідженому аспекту модернізації суспільно-політичної свідомості на периферії європейської цивілізації та ранньокapіталістичної економіки, що розглядається крізь призму інтелектуальної біографії українського наказного гетьмана П.Полуботка. Висвітлюються його спроби підлаштувати традиційне суспільно-політичне життя Гетьманщини під нові умови модернізованої Петром I Московської держави/Російської імперії.

Виникнення та розвиток ранньокapіталістичної економіки стали головним рушієм модернізації як західноєвропейських країн, так і їх сусідів. Проте у «центрі» ранньокapіталістичного господарства виробничі відносини еволюціонували (наприклад, з'явився ринок вільних робочих рук), а на його «периферії» часто відбувалася інволюція («друге закріпачення» селян на схід від р. Ельби чи розвиток рабства у країнах Північної та Південної Америки). Центри таких, за Ф.Броделем, «світів-економік» завжди несуть нові господарські моделі, а периферії постійно їх наздоганяють чи модернізуються¹. У тодішній християнській Європі до периферії належали країни Центральної та Східної Європи, які поступово почали входити в орбіту західноєвропейської модернізації. Українські землі були втягнуті у цей процес із кінця XVI ст. Головними причинами цього стало входження країн Центральної Європи у фазу ранньокapіталістичної економіки та конфесіалізація спільнот цього макрорегіону. Різні аспекти модернізації українських земель досліджувалися не тільки окремими істориками, але й цілими історіографічними напрямками та школами. Проте дослідники, які вивчали модернізаційні зміни, мимоволі зводили сукупність історичних фактів до спільного знаменника під назвою «прогрес». Тому аргументація реформ із посиланням на цінності се-

* Кононенко Василь Петрович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

редньовічних спільнот та обстоювання традиційного суспільно-політичного ладу «модернізаційною» риторикою є важливим предметом для поглибленого вивчення складного процесу трансформації суспільств у ранній новий час.

Одним із цікавих сюжетів історії, якому притаманні зазначені явища, є доба реформування Петром I української автономії і спроб наказного гетьмана П. Полуботка (роки правління: 1722–1724 рр.) обстоювати останню. Реформи царя належали до заходів із модернізації, яка зберігала й навіть посилювала багато традиційних рис російської держави/суспільства². Водночас заходи українського наказного гетьмана щодо збереження традиційного козацького суспільно-політичного життя були прикриті модернізаційною риторикою. На нашу думку, аргументація модернізаційних реформ московського царя традиціоналістською лексикою й обстоювання традиції українським гетьманом модернізаційною риторикою – це дві важливі складові процесу модернізації Центральної та Східної Європи³. У статті розглядається цікавий сегмент цього процесу через дослідження інтелектуального аспекту діяльності відомого політика Гетьманщини – П.Полуботка.

Зазначена проблема цікава ще й тим, що з кінця XVII до третьої чверті XVIII ст. на території Гетьманщини зосереджувалося у відносному вимірі найбільша не тільки у Московській державі/Російській імперії, але й у Центрально-Східній Європі кількість людей із вищою освітою. Київська академія (з 1701 р. ця назва стала офіційною) часів І.Мазепи нараховувала 2 тис. студентів, за митрополита Р.Заборовського їх кількість становила близько 1 тис. осіб. У 1700 р. було відкрито Чернігівський колегіум, 1736 р. – Переяславський. За мірками Центрально-Східної Європи їх умовно можна вважати вищими навчальними закладами. Саме наявність освічених людей на території Гетьманщини призвела до того, що долю України раннього нового часу вирішила, образно кажучи, не рушниця козака, а перо канцеляриста. Історичний міф козацьких інтелектуалів став одним із ключових моментів у розвитку подвійної малоросійської лояльності та наступної модерної української ідентичності.

Стаття належить до сфери зацікавлень інтелектуальної історії⁴. Важливо, що відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д.Дана «Суть історії ідей» («The Identity of the History of Ideas»), К.Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей» («Meaning and Understanding in the History of Ideas»), Д.Бароу «Віги і ліберали: зміни та сталість в англійській політичній думці» («Whigs and Liberals: Change and Continuity in English Political Thought») одночасно стосуються історії політичної думки⁵. Основою для цього дослідження стало вивчення інтелектуальної історії за допомогою моделі «мовних дій» кембриджської школи, коли тексти та інші інтелектуальні явища розглядаються як «висловлювання-дії», які можна зрозуміти тільки з контексту, в якому «говорив» і прагнув виконати певну дію «історичний діяч»⁶. Наприклад, наголошення на вірності російському монарху в історико-літературних пам'ятках після «нещасливого шведського року» за цією моделлю свідчить про захист козацьких інтелектуалів від звинувачень офіційною російською владою у політичних «зрадах».

***

Сприймання П.Полуботка в українській історіографії змінювалося залежно від часу, в якому творилися «великі тексти» (grand-narrative) історичної науки. У XVIII – першій половині XIX ст. козацькі інтелектуали та

їх наступники – представники української інтелігенції – дивилися на еліту як на частину суспільства, яка має повне право панувати над «народом» та користуватися цим винятковим становищем. Час істориків-народників став добою визнання соціальних прав нижчих верств суспільства, що перемінило бачення місця представників козацької еліти у суспільному житті Гетьманщини. Наступне державництво було відображенням українського націоналізму в історіографії. У ХХ ст. війна між націоналізмом та комунізмом у сфері політики логічно відбилася в інтелектуальних змаганнях радянських істориків з емігрантськими державниками. У наш час, коли націоналізм переміг у Центрально-Східній Європі, «справа» П.Полуботка є складовою частиною великого національного проекту.

У «великому тексті» козацьких інтелектуалів та їхніх спадкоємців – малоросійської/української інтелігенції – наказного гетьмана зображено, за влучним виразом Г.Милорадовича, як «останнього малоросіянина, який не злякався постояти за вітчизну»⁷. Уже сучасники П.Полуботка високо оцінили його діяльність щодо збереження традиційного суспільно-політичного устрою Гетьманщини. Так, автор «Короткого опису Малоросії» про нього та його оточення записав: «[...] прогнівали его императорское величество и за то взяты там под арест»⁸. У «Чернігівському літописі» П.Полуботок з його прихильниками «подали імператорському величеству сентября 13, в иностранную коллегию челобитную с прошеніем милости от всей Украины, об оставлении зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и вольностей козацких, грамотами отца его величества [...] за гетмана Хмелницкого, утвержденных и от самого ж его императорского величества»⁹. Також згадується про наказного гетьмана у доповненні до списку короткої редакції «Літопису Граб'янки»: «Между гетьманством челобитье наказного гетмана Павла Полуботка»¹⁰. П.Симоновський про П.Полуботка записав: «Когда таковых тяжестей малоросійской народ снести был не в состоянїи, то генеральная старшина, наблюдая целость своего отечества, просили его величества дозволенія послать [...] депутатов [...] ищущих пользы своего отечества старшин», однак така діяльність, за словами козацького інтелектуала, завершилася для П.Полуботка трагічно¹¹. Цікаво, що у «Правах, за якими судиться український народ», вживалися універсали П.Полуботка, які завідомо неправдиво називалися Литовським статутом¹².

У «дворянському» «великому тексті» історії Гетьманщини продовжувалося возвеличення наказного гетьмана, позитивний образ якого представлено в «Історії русів», у працях Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова¹³. Однак, у рамках народницької історіографії уже стало логічним негативне прочитання соціальної діяльності П.Полуботка, як і решти діячів «старої Малоросії». Оцінка П.Полуботка перебувала у межах формулювання, за словами В.Модзалевського, «хижого і наполегливого користюлюбця»¹⁴, а активність наказного гетьмана пояснювалася відстоюванням особистих вузькостанових інтересів¹⁵. Як і вся козацька верхівка, П.Полуботок у баченні істориків-народників хотів збагатитися шляхом здобуття гетьманського уряду. До цього історіографічного напрямку належать праці О.Єфименко, О.Лазаревського, В.Модзалевського, Я.Шульгіна, Н.Гальковського¹⁶.

У рамках державницького історіографічного напрямку постать П.Полуботка знову набула світлого забарвлення. М.Василенко на початку 1920-х рр. здійснив спробу «примирити» народницьке прочитання діяльності наказного гетьмана зі «справою ширшого значення», тобто українських державотворчих процесів раннього нового часу¹⁷. Дещо, за словами

В.Горобця, оригінально інтерпретував діяльність українського політика В.Липинський¹⁸. Провідний історик-державник оцінював наказного гетьмана як реформатора і «поступовця»¹⁹.

У час незалежної України дослідженню багатьох аспектів діяльності П.Полуботка присвятили увагу О.Коваленко, В.Горобець, В.Шевчук, А.Бовгиря²⁰. Поділяємо думку В.Горобця про те, що «дискусію про місце Полуботка в українській історії досі не завершено [...] головну увагу варто зосередити на вивченні його державно-політичної діяльності у ранні наказного гетьмана України впродовж 1722–1723 рр.»²¹.

Зазначена у статті наукова проблема належить до ширшої тематики політичної свідомості еліти Гетьманщини першої половини 1720-х рр. В українській та зарубіжній історіографії з різними акцентами її порушували В.Смолій, В.Степанков, О.Струкевич, В.Горобець, О.Гуржій, Т.Чухліб, А.Бовгиря, З.Когут, О.Міллер та ін. Проблему історії свідомості Гетьманщини у вітчизняній історіографії, якщо не враховувати спроб істориків 1920-х рр., одним із перших досліджував В.Смолій у своїй докторській дисертації «Соціальна свідомість учасників народних рухів в Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)»²². Після 1991 р. він та В.Степанков стали авторами нового погляду на історію України раннього нового часу. Концепція української державної ідеї у середовищі еліти Гетьманщини була постановочною та фактично належала до інтелектуальної історії²³. О.Струкевич у своїх студіях запропонував модель цінностей політичної культури суспільства Гетьманщини періоду, який ми розглядаємо²⁴. У працях В.Горобця представлене дослідження І Малоросійської колегії і контекст діяльності українського наказного гетьмана у рамках відносин Гетьманщини та її еліти з династією Романових²⁵. О.Гуржій ґрунтовно дослідив гетьманську владу в першій чверті XVIII ст., діяльність попередника П.Полуботка – І.Скоропадського та інші важливі аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного життя Гетьманщини²⁶. Праці Т.Чухліба стосуються маловивчених суспільно-політичних проблем історії Правобережжя та ролі українських державних утворень у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи²⁷. Важливим словом у дослідженні інтелектуальної історії Гетьманщини цього періоду є дисертація А.Бовгирі «Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.»²⁸. Суспільно-політичними поглядами козацької еліти зацікавився З.Когут²⁹, розглянувши природу російської та української державностей та окресливши проблеми легітимації української еліти раннього нового часу. О.Міллер по-новому порушив питання взаємовідносин нобілітету Гетьманщини з російською центральною владою³⁰.

***

Державність Гетьманщини докорінно відрізнялася від російського устрою. У країнах Центральної Європи люди, які мали владу, думали, розмовляли і діяли у межах «прав», «свобод» та «вольностей». «Вольність» була заміником сучасних законів, політичної культури і навіть самих відносин у державі. У Речі Посполитій та державних утвореннях, які зазнали її впливу, було глибоко вкорінене уявлення про владу у суспільстві як про панування нобілітету-шляхти. У межах такого сприймання суспільного життя існувала шляхта Речі Посполитої з початку XVI ст., надалі таке усвідомлення політичного життя перейняли бояри Молдавії, німецькі барони у Лівонії та козацька старшина в Україні. У Московській державі з часу Петра I

вищі представники влади уявляли державне життя у категоріях «загального блага» («общей пользы»). Російська держава в особі царя-реформатора почала піклуватися про «загальне благо»: «о купечестве», «о школьниках», «о віселке за море купеческих детей для науки» тощо³¹. Це яскраво видно з книг, які поширювалися серед нового покоління еліти³². У Російській імперії політичне життя існувало як державна ієрархічна піраміда, члени котрої мали певні обов'язки, за чітке виконання яких вони отримували матеріальну та соціальну винагороду.

У суспільно-політичному проекті Петра I та його оточення ключовою ідеєю була впевненість, що можна змінити суспільство, реформувавши відносини між його членами. Це переконання мало глибоке коріння у римській юридичній та західній теологічній традиціях. У західному богословському дискурсі це простежувалося з лаконічної філософської аксіоми С.Боеція «Особистість – це індивідуальна сутність розумної природи» («Persona est naturale relationalis individua substantia»). Головною складовою цієї ідеї було право – одночасно як ідеологема і як сукупність інституцій. Тобто, російські імператори від Петра I усвідомлювали право як владу монарха відповідно до східної правової традиції, а ідею рівності всіх членів суспільства перед законом – до західної. У цьому полягала природа модернізації Російської імперії, у процесі якої у суспільство «незахідними» методами вживлювалися західні ідеї та інституції.

Для Петра I зразком державного устрою був суспільно-політичний лад Швеції, країн Північної й Центральної Європи, який будувався на засадах камералізму – вчення про бюрократичне управління державою. Московський цар вірив у те, що перенесення європейської системи управління у його володіння дасть такий самий результат³³. Тому він під прикриттям модернізаційних реформ сміливо ламав традиційний устрій. Згідно з указом від 18 грудня 1707 р., було створено Київську губернію, яка територіально охоплювала Гетьманщину та сусідні власне російські землі. Компетенція київського генерал-губернатора поширювалася на фортеці, арсенали й усі війська, тобто губернська реформа створила інституцію, яка у політичному та юридичному аспектах мала більше повноважень, ніж український гетьман, що й підштовхнуло І.Мазепу до виступу 1708 р.

Для розуміння явища модернізації традиційних суспільно-політичних уявлень та ідей П.Полуботка необхідно розглянути відносини російської центральної влади та української автономії. Очевидним є те, що Московські статті 1665 р. І.Брюховецького, І Малоросійська колегія, Правління гетьманського уряду, ІІ Малоросійська колегія – це типологічно однакові проекти співіснування Гетьманщини у межах Московської держави/Російської імперії. Однак кожен із зазначених інкорпораційних проектів був своєрідним у міру перетворення патримоніальної Московії на «добре впорядковану» імперію. У цьому процесі певну активність щодо модернізації виявила й українська сторона. Про це свідчать заходи І.Мазепи з посилення влади гетьмана, підтримка церковних та світських інтелектуалів, увага до найманого війська, намагання І.Скоропадського врегулювати судочинство Гетьманщини³⁴, спроби Д.Апостола реформувати військову організацію та судочинство, узгодження урядів козацької адміністрації з імперською «Табелю про ранги»³⁵, зусилля Генеральної військової канцелярії унормувати систему мір і ваги у середині XVIII ст.³⁶, діяльність К.Розумовського та його оточення щодо впровадження у життя ідеї відділення військової влади від судової, створення двох університетів на західноєвропейський взірець, реформування війська, будівництва

заводів та фабрик, спроби перетворити виборне гетьманство на своєрідну монархію за зразком німецького князівства тощо³⁷. У подібних модернізаційних намаганнях проявив себе й П.Полуботок.

***

Павло Полуботок – козацький інтелектуал Гетьманщини, який здобув освіту у Києво-Могилянській академії, поціновувач книг та наукових знань, людина з вишуканим естетичним смаком, прагматик, який умів змінювати своє усталене розуміння дійсності під впливом нових викликів життя, знаний юрист свого часу, особистість, яка суміщала православну віру з розумінням тодішньої науки. Цей історичний діяч для нашого дослідження цікавий тим, що був людиною традиції, але почав усвідомлювати виклики модернізаційних змін. У відповідь на них наказний гетьман спробував «підлаштувати» українську автономію під норми модернізації, яка визнавалася необхідною володарем Російської імперії. П.Полуботок був лояльним цареві/імператорові, але визнавав таке «підданство» лише за умови існування самобутньої Малоросії. Він був переконаний, що його «малоросійська отчизна» з героїчною історією та столітніми вольностями має право на достойне існування, яке не може припинити ані цар, ані самі українці Гетьманщини. Це він довів найвищим виявом переконань особистості – власною смертю.

П.Полуботок народився 1660 р. у шанованій козацькій родині. Оскільки він був єдиним спадкоємцем, то мав можливість здобути гарну домашню освіту та продовжити навчання у Києво-Могилянській академії. Швидкому кар'єрному зростанню сприяло становище батька у козацькій адміністрації Лівобережжя та вдале одруження 1680 р. із небогою тодішнього гетьмана І.Самойловича. Розпочавши службу військовим товаришем Чернігівського полку, П.Полуботок невдовзі став значним військовим товаришем. Ранг значного військового товариства у той час надавали лише відставним старшинам та представникам впливових козацьких родів, що свідчило про міцні позиції Полуботків у Гетьманщині³⁸.

П.Полуботок виріс в атмосфері боротьби за гетьманську булаву, полковницькі та інші уряди (статус) і землі (багатство). У Гетьманщині кінця XVII ст. – початку XVIII ст. молодій амбіційній людині світське життя уявлялося так: здобуття освіти, знаходження покровителя, який би сприяв кар'єрі, служба у козацькій адміністрації, за яку необхідно було домогтися отримання маєтків, вдале одруження. Суспільно-політичними цінностями світських інтелектуалів, як і козацької еліти у цілому, були багатство, статус та влада, які виражалися насамперед у «вольностях»³⁹. Таким шляхом ішли батько та син Полуботки. На початку гетьманування І.Мазепи переяславський полковник Леонтій Полуботок мав контакти з кримським ханом, київський полковник Г.Коровка-Вольський активізує зносини з польською шляхтою з теренів Правобережної України, Данило Апостол пише листи до запорожців. Таке «замішання» завершилося серією арештів та позбавленням батька П.Полуботка полковницького пернача. Однак у липні 1687 р. Л.Полуботок із волі гетьмана знову став переяславським полковником⁴⁰.

У 1692 р. батька та сина Полуботків було взято під варту у зв'язку зі справою Соломона. У підроблених листах цього ченця польському урядові пропонувалося взяти Україну під свою руку, що було відгомоном гадяцької ідеї⁴¹. До цього були причетні Полуботки, результатом чого стало позбавлення старшого з них переяславського полковництва та частини маєтнос-

тей. Із 1693 р. становище родини Полуботків почало поліпшуватися, адже конфісковані маєтки було повернуто. Оскільки батько П.Полуботка помер у 1695 р. й у майбутнього наказного гетьмана не склалося гарних стосунків із І.Мазепою та його оточенням, йому довелося розпочинати справу реалізації свого життя без покровительства тодішньої «правлячої» еліти⁴². Протягом 1690-х рр. П.Полуботок подекуди згадувався у документах як військовий, а потім значний військовий товариш. Проте, уже у травні 1697 р. він отримав гетьманський універсал на маєтки батька та потроху, але невпинно, збільшував земельні володіння. У червні 1703 р. гетьман затвердив за П.Полуботком землі у двох сотнях Чернігівського полку, а 1705 р. його було призначено чернігівським полковником, хоча на Чернігівщині був надзвичайно впливовим рід Лизогубів⁴³. Уже у листопаді 1705 р. новообраний полковник як наказний гетьман очолив українське військо у поході у Польщу на допомогу Августу II⁴⁴.

Коли у жовтні 1708 р. І.Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, П.Полуботок зробив свій вибір на користь вірності російському цареві Петрові I. Майбутній наказний гетьман першим прибув на військову раду у Глухові й небезпідставно сподівався на гетьманську булаву. На листопадовій раді 1708 р. щодо вибору нового гетьмана частина старшини на противагу кандидатурі І.Скоропадського висунула претендентом на гетьманський уряд П.Полуботка⁴⁵. За словами О.Рігельмана, російський цар із цього приводу так висловився про нього: «Очень хитёр и может Мазепе уравниваться»⁴⁶. Тому Петро I наполіг на виборі І.Скоропадського, якого він «обрав» наступником І.Мазепи ще до подій кінця жовтня 1708 р. 24 листопада у Глухові П.Полуботок, як своєрідну «компенсацію» за гетьманський уряд, отримав жалувану грамоту на декілька сіл. У грудні 1708 р. у Лебедині він дістав від царя значну частину маєтностей І.Мазепи та П.Орлика. Після невдалої спроби досягти гетьманства, неабияка енергія П.Полуботка, як зазначає О.Коваленко, спрямувалася на господарські справи – він скуповував землі, осаджував слободи, споруджував млини та гуральні, гути і рудні, намагався зосередити у своїх руках торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку⁴⁷.

З одного боку, підприємливий П.Полуботок, безумовно, мав потяг до збагачення. З іншого – він жив у час бурхливого розвитку молодого українського нобілітету, який із деяким запізненням з'явився на просторах Центральної Європи. Як уже зазначалося, головним для людей цієї частини континенту у XVIII ст. були вольності, які у реальному житті центральноєвропейських суспільств давали еліті багатство, владу та статус. Оскільки ці соціальні критерії були взаємопов'язаними, потяг П.Полуботка до багатства був закономірним наслідком його активної життєвої позиції⁴⁸.

Численні маєтки П.Полуботка (близько 3200 дворів) давали великі прибутки, але панщина, як не дивно, траплялася у них рідко. Наприклад, у селі Оболонні 200 селянських дворів сплачували 126 руб. 35 коп. на рік, причому розмір плати-«осінщини» коливався залежно від матеріального статку селянина і становив від 10 коп. до 7 руб. 40 коп.⁴⁹ Таким чином, П.Полуботок у своїй господарській діяльності був типовим представником прагматичного, освіченого і гуманного центральноєвропейського шляхетства, у свідомості якого не було місця модернізаційним ідеям вичавлювання всіх можливих ресурсів для побудови «добре впорядкованої держави».

За словами О.Коваленка, за столітнім історичним негативним прочитанням складно відтворити інтелектуальне життя майбутнього наказного гетьмана. На початку XX ст. Д.Міллер виявив рукописний збірник, упорядкова-

ний П.Полуботком. Він містив прослухані ним у 1679–1681 рр. курси граматики, синтаксими і поетики, які викладали С.Данилович, М.Важовський, Ф.Прокопович (дядько відомого мислителя та церковного діяча Феофана Прокоповича)⁵⁰. Свідченням ґрунтовної освіти майбутнього наказного гетьмана стали книги у його чернігівському будинку. До збірки М.Маркевича вже у першій половині ХІХ ст. потрапив список майна, захопленого 1734 р. чернігівським єпископом І.Жураківським, серед якого були фамільні книги Полуботків: «Калепин, Тезаврус, Полеон, Кнапиус, Спекулум Саксонум, Твардовский, Конституция, Мир с Богом, Сообразование воли человеческой с божественною». Для П.Полуботка світські та церковні книги вітчизняних й іноземних авторів були не лише прикрасою чи частиною нажитого багатства – він ними реально користувався, оскільки постійно вживав у своїх універсалах латинські та польські вислови⁵¹. Важливо, що П.Полуботок не тільки цінував книги, але й сам долучився до їх написання. За свідченням Я.Маркевича, він упорядкував «Хронічку», яка охоплювала події в Україні 1452–1715 рр. Термінологія твору, зокрема вживання слів «зрадив» (стосовно гетьманів, які виступили проти Московської держави) і «взятий» (щодо політичних бранців російського уряду) засвідчує лояльність П.Полуботка до православного протектора та Батьківщини-Малоросії⁵². У цьому він був подібним до більшості старшин і світських інтелектуалів Гетьманщини, які після «нещасливого шведського року» утвердилися у малоросійській подвійній лояльності⁵³.

Опис полуботкової садиби у Чернігові засвідчує його художні смаки. Житлові приміщення прикрашали «парсуни» господаря, його батька, синів та дружини. Тут же були двадцять картин невідомого змісту, зокрема «картина китайской работы, шита по белому атласу шолком разным», а також кілька настінних годинників і великих дзеркал. Стіни й предмети умеблювання оздоблювали килими, стільці та лавки було оббито червоним, зеленим, блакитним сукном або шкірою. У П.Полуботка мешкали слуга-бандурист і кухар-поляк. За словами О.Коваленка, інтелектуально та культурно він помітно вирізнявся з-поміж сучасників-старшин⁵⁴.

Після повстання І.Мазепи у свідомості прихильників козацького автономізму зародилося відчуття провини у «зраді православної держави», володар якої був протектором їхньої Батьківщини – України-Малоросії. І.Скоропадський у проекті договірних статей 1710 р. просив припинити «тяжкодосадної від великоросійських людей [...] облаювання», маючи на увазі дошкульні прізвиська «мазепинець», «изменник»⁵⁵. Для козацьких інтелектуалів створювалася ситуація, в якій на кожному кроці потрібно було виправдовувати себе. Так, у розповіді «сенчанского сотника Степана Комуна въ томъ, что он никогда не былъ в согласіи съ Мазепою» надаються запевнення: «Я, ниже подписавшись, чиню о себе сію сказку: ижъ под словом всех полчан лубенських под час нашествія неприятельскаго шведскаго, нетилько при его [...] по возможной и слугу мою царскому величеству [...] и двох коней под мною оказиях тогди убито пред баталиею Полтавскою [...] в самую баталію [...] по присяги его царскому пресветлому величеству на верность оставалемъ три года, а теперь такову общимъ согласіем и голосами товариства и посольства избрано мене сотником сеньчанскимъ и на томъ сполянивши сію сказку лучшаго состоянія власного на ней подписалем рукою»⁵⁶. Подібні виправдовування ввійшли у практику при найменших натяках на участь у «зраді». Про це свідчить «челобытьє Семена Соболевского на Григория канцеляриста в назывании его изменникомъ», в якому С.Соболевський виправдовувався за те, що його канцелярист назвав «скурвым сыномъ [...] и

матерно як самъ хотел пугал [...] и изменником мене називал»⁵⁷. Військові канцеляристи Гетьманщини привласнили собі право присвоювати ярлики «зрадників» і таким чином вплинули на розвиток подвійної малоросійської лояльності⁵⁸.

Важливо, що слуги та оточення П.Полуботка вважали, що він «постоїть за Україну»⁵⁹. Ф.Стичинський, житель Сорочинець, у 1715 р. говорив, що «не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман – проклятый Иуда, что не стоит за Украину [...] а как будет черниговский полковник гетманом, не так будет за Украину и не будет оную москали разорять»⁶⁰. Коли П.Полуботок із гетьманом І.Скоропадським виїхав до Москви, то пішли розмови про його страгу за непокору⁶¹. На святкуванні Різдва Христового 1722 р. військовий канцелярист П.Троцький виголосив промову, «прикладаючи його в Малоросії правління до новонародженого [...] вождя Христа Господа»⁶². Як зазначає А.Бовгиря, на початок 1720-х рр. у свідомості козацької еліти склався образ П.Полуботка як лідера, здатного захистити рештки колишніх прав та вольностей – основи автономії Гетьманщини⁶³.

Суспільно-політична позиція П.Полуботка відображала інтереси українського нобілітету. Так, окремі представники козацької еліти в останні роки гетьманування І.Скоропадського намагалися відстояти традиційне суспільно-політичне життя. Наприклад, переяславська старшина у серпні 1721 р. обстоювала свої права та вольності у дусі інтелектуального обґрунтування традицій військовими канцеляристами. Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами», «з наших же малороссийских людей», «тутешних родимцо [...] свои власние и грунта и достатки мающих», «иноземцам бы в том благопризрительном на нас вашего царского величества повелением отказывать понеже они, як в інших полках [...] делается, обидливе в неподешнему обыкновению с полчанами своими поступают»⁶⁴.

***

П.Полуботку, фактично, першому довелося мати справу із цілеспрямованою спробою центрального уряду ліквідувати українську автономію, ґрунтуючись на модернізаційних ідеях та практиках. Першим документальним свідченням про наміри Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам записка імператора, в якій запровадження нової інституції та її функціонування аргументувалися «договорами гетмана Богдана Хмельницького»⁶⁵. За словами В.Горобця, на першому етапі цього нововведення російський уряд передбачав співіснування гетьмана та Малоросійської колегії⁶⁶. Заснування нової інституції аргументувалося так: «Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому [...] во всем суд был праведный [...] учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями»⁶⁷. Причому, засновуючи Малоросійську колегію, Петро I говорив у своїх документах мовою «вольностей» та «договоров Богдана Хмельницького»⁶⁸. Тобто проект реформування Гетьманщини та українська політика російського уряду в ідеологічному аспекті прикривалися захистом «старовини».

Уже на травень 1722 р., тобто до смерті І.Скоропадського, президент Малоросійської колегії С.Вельяминов мав право дізнаватися про зміст універсалів та всієї кореспонденції Генеральної військової канцелярії⁶⁹. Після смерті І.Скоропадського з Сенату надійшов наказ, за яким до виборів на-

ступного гетьмана управління Малоросією покладалося на чернігівського полковника спільно з генеральною старшиною, які мали узгоджувати свою діяльність із колегією⁷⁰. Це призвело до того, що виникло своєрідне двовладдя: з одного боку, наказний гетьман зі старшиною, з іншого – новоутворена Малоросійська колегія. Хоча спершу форма й тональність особистих звернень С.Вельяминава були люб'язними, проте останній робив рішучі кроки у позбавленні гетьманського керівництва права розподіляти фінанси та виконувати судові повноваження⁷¹.

Протистояння П.Полуботка Малоросійській колегії у силу його виховання, освіти й належності до традиційного суспільства могло лише спиратися на столітні взаємини між «Військом Запорозьким та народом малоросійським» і династією Романових. Однак у П.Полуботка з'явилися помітні ознаки відкритості перед модернізаційними «новинами» в обстоюванні традиційного суспільно-політичного життя. Так, український наказний гетьман, скориставшись суперечностями між указом Сенату від 27 травня 1722 р. та діями Малоросійської колегії у судочинстві й фінансовій сфері, бойкотував вимогу прислати до відповіді у колегіальний суд козаків, на яких було подано позов до російської установи. Подібну систему аргументації він наводив, відмовляючись надіслати до колегії звіт військової канцелярії, організувати пошту між київським генерал-губернатором і Гадячем. Тобто, П.Полуботок відмовлявся робити що-небудь без відповідного документа від вищої інституції.

У відповідь на указ від 10 липня 1722 р., за яким керівні функції було передано чернігівському полковнику разом із генеральною старшиною і наголошувалося на колегіальній формі правління як найбільш ефективній, наказний гетьман розширив сферу вживання лексичного звороту «загального блага». П.Полуботок свідомо підкреслював «загальність» і «колегіальність» традиційного управління Гетьманщиною. У листі до Я.Лизогуба від 5 вересня 1722 р. він писав: «Яко для публичного всей Малоросіи интересу всем нам обще присутствовать и трудыться надлежит по указу императорскаго величества»⁷². Також П.Полуботок свідомо намагався представляти інтереси Гетьманщини як «загальні», що мало б відповідати тодішній інтелектуальній атмосфері імператорського двору. На початку листопада 1722 р. у нього визрів план організувати делегацію, до складу якої мало входити по два представники від кожного полку, вплинувши таким чином на рішення імператора щодо продовження традиційного устрою⁷³.

Важливо, що С.Вельяминов також рішуче проводив політику у напрямі перетворення Малоросійської колегії на головну центральну інституцію Гетьманщини. За задумом Петра I та його оточення, вона мала бути подібною до решти колегій (як, до речі, Синод, що замінив не менш важливу інституцію російської держави/суспільства, ніж Гетьманщина – патріаршество). 24 вересня 1722 р. П.Полуботок надіслав чолобитну до Іноземної колегії «о ненарушном содержаніи судов, прав и вольностей козацких грамотами [...] за гетмана Хмельницкого утвержденных»⁷⁴. Суспільно-політичне життя у першій половині 1720-х рр. в уявленнях старшини Гетьманщини визначалося через «статті» між царською владою та лівобережними гетьманами – наступниками Б.Хмельницького, якого козацькі інтелектуали поставили у підмурок сприйняття минулого. Примітно, що «Літопис Самовидця» (1703 р.) ще не містив бачення особливого місця Б.Хмельницького у козацькій історії, натомість «Літопис Граб'янки» (1709 р.) зробив гетьмана центральною постаттю української історії раннього нового часу. У 1710–1720-х рр. було написано значну кількість творів, присвячених Б.Хмельницькому, у т.ч. «Вірші...» (1714 р.), поезії студентів Києво-Могилянської академії

А.Герасимовича (1719–1720 рр.) і Г.Бужанського (1729 р.). Ми поділяємо думку С.Плохія, що період із 1710 до 1729 рр. характеризувався створенням нового образу Б.Хмельницького⁷⁵. Таким чином, ідея козацьких прав та вольностей, що були даровані «вірному» Б.Хмельницькому, належала до обстоювання традиції модернізаційною риторикою.

У другій половині вересня 1722 р. П.Полуботок разом із генеральною старшиною звернувся зі скаргою до Сенату про перевищення повноважень із боку С.Вельяминава. Важливо, що наказний гетьман та його оточення, крім традиційних «вольностей», аргументували свої вимоги і «новиною» – порушенням повноважень керівником центральної інституції⁷⁶. Ситуація на той час склалася так, що модернізаційні заходи П.Полуботка було закріплено сенатським указом від 21 листопада 1722 р., який вирішував головні суперечності та непорозуміння, причому значну частину – на користь Генеральної військової канцелярії. Згідно з цим указом, місцевими жителями могла завідувати військова канцелярія без відома Малоросійської колегії, на спільні засідання старшина мала запрошувати С.Вельяминава, а не всіх членів колегії, російська інституція не мала права надсилати без ради з генеральною старшиною накази місцевим органам самоврядування, до розгляду брала лише судові справи, уже апробовані у козацьких судах, С.Вельяминаву заборонялося надсилати у Генеральну військову канцелярію укази, а лише промеморії, скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією тощо. Також було поновлено привілеї старшини та монастирів⁷⁷. Ми поділяємо висновок В.Горобця про те, що цей документ повертав реформу на умови маніфесту від 27 травня 1722 р.⁷⁸ Незважаючи на те, що успішне закріплення «новин» головним чином пояснювалося роллю О.Меншикова, який сподівався таким шляхом вирішити свої справи у Гетьманщині, П.Полуботок та його оточення оцінили цей указ як перемогу у боротьбі за збереження традиційного суспільно-політичного устрою Гетьманщини⁷⁹.

Генеральна військова канцелярія розіслала у полки універсали, в яких переказувався зміст документа, та копії «екстракту» для опублікування. Наказний гетьман намагався закріпити успіх у боротьбі з С.Вельяминавим. 24 грудня 1722 р. було послано канцеляриста П.Борзаківського з грамотами, що містили подяки за указ, прохання провести гетьманські вибори та нові скарги на порушення С.Вельяминавим як «малоросійських прав», так і його обов'язків, визначених законодавством імперії⁸⁰. Наголос на останньому важливий, оскільки це засвідчувало розуміння наказним гетьманом вертикалі судової влади у Росії. Звинувачуючи представника центральної влади у невиконанні юридичних норм імперії, він фактично представляв Гетьманщину як уже «підлаштовану» зусиллями наказного гетьмана під нові умови суспільно-політичного життя. Далі П.Полуботок планував сформувати представницьку козацьку делегацію, яка мала б відображати волю «Війська Запорозького та народу малоросійського», і, тим самим, завершити здобуті успіхи у боротьбі за традиційний суспільно-політичний та соціально-економічний устрій⁸¹.

***

Право для козацької еліти у цілому, та світських інтелектуалів Гетьманщини зокрема, мало значення насамперед як «права», «вольності», «свободи», «привілеї», «обикновенія». Це не була сукупність норм, головна ознака яких полягала у визнанні правил поведінки для всіх людей, що особливо

помітно на фоні правових поглядів українських церковних інтелектуалів та російської правової думки. Для останніх джерелами були як європейська інтелектуальна традиція схоластики, так і її річпосполитський варіант⁸². Важливість права у легітимації української еліти засвідчується апелюванням до закону як представників української автономії, так і навіть російського централізму. Козацькі інтелектуали наполягали на «правах» та «вольностях» еліти для всього «малоросійського народу». До Литовського статуту представники козацької еліти звернулися одночасно з потребою закріпити соціальне розшарування суспільства наприкінці XVII ст. Причому зміцнення соціально-економічних позицій козацької еліти супроводжувалося підтвердженням «правами та вольностями, як з віків було»⁸³. «Малоросійські права» за політики Петра I щодо України навіть стали аргументом зведення нанівець традиційної автономії. І Малоросійська колегія офіційно запроваджувалася для більшої реалізації «статей Богдана Хмельницького», тобто для захисту прав соціуму Гетьманщини. У квітні 1722 р. Петро I надіслав грізний указ І.Скоропадському, в якому козацьку старшину було звинувачено у порушенні прав «поспільства» та пограбуванні його через несправедливий суд. Проте навіть в указах Петра I, який зробив рішучу спробу ліквідувати українську автономію, містяться норми, що визнавали традиційне українське суспільне життя⁸⁴.

Важливо, що як політичні діячі Російської імперії, так і Гетьманщини розуміли необхідність змін у судочинстві. Петро I у 1710–1720-х рр. проводив правову реформу, через обмаль кадрів пропонуючи бути суддями навіть полоненим шведам. І.Скоропадський був ініціатором перекладу «Саксона, Статута Великого княжества литовського и Порядок, з полського діалекту на руское наречіє»⁸⁵. Також він широко вживав риторичу «загальне благо» та аргументував свої прохання і скарги «государственным интересом»⁸⁶. Хоча словосполучення «загальне благо» вживалося у річпосполитській шляхетській політично-лексичній оболонці, проте козацькі інтелектуали почали надавати йому того значення, яке малося на увазі у риторичі будівничих Російської імперії⁸⁷.

За підрахунками В.Горобця, уже за перший місяць діяльності Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, серед яких 10 стосувалося судочинства⁸⁸. Справи з правосуддям у Гетьманщині були дійсно неприглядними. Генеральний військовий суд очолював «прославлений» безмірним хабарництвом І.Чарниш, розгляд майнових суперечок тривав роками. В імператорському маніфесті від 27 травня 1722 р. справедливо засуджувалися хабарництво та інші зловживання у сфері судочинства⁸⁹. Із початком діяльності Малоросійської колегії розпочалося руйнування традиційної судової системи. С.Вельяминов оголосив прийом на розгляд судових позовів проти державців і старшини без апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, що скасовувало ієрархію судових інституцій. Малоросійська колегія особливу увагу звертала на організацію судочинства, ліквідацію вже усталених «накладів», тобто обов'язкових хабарів при кожному зверненні до суду⁹⁰.

П.Полуботок та його оточення почали реалізовувати свій проект «поправлення» судочинства паралельно діяльності колегії. Модернізаційні зміни було представлено в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 серпня та 3 грудня 1722 р. Перший документ був своєрідною відповіддю на публікацію указу Малоросійської колегії від 17 серпня про заборону стягувати у суді «наклади». Тут повторювалася декларована заборона та додатково закріплювався принцип колегіальності судового процесу, оскільки пол-

ковникові чи полковому судді суворо заборонялося одноосібно розв'язувати справи⁹¹. Крім того, універсал передбачав формалізацію судового процесу. Відтепер справи мали розглядатися у спеціальній «судовій ізбі», судочинство мало проходити «у пристойних місцях» і з «тверезим розумом», а справи належало розглядати не одному судді, «але у присутності й іншої старшини та безурядних»⁹². У реформуванні судочинства П.Полуботок звернув увагу на структурні та якісні зміни української Феміди у такому ракурсі, щоби вони відповідали уявленням російського керівництва про ефективне державне управління. Було здійснено формалізацію судового процесу, запроваджено інститут асесорів Генерального військового суду. В універсалі зазначалося, що «[...] хто, не задовольняючись сільським або сотенним судом, буде апелювати до полкового чи з полкового до генерального суду, то велено буде суддям, перед якими той апелянт був осуджений, дати писемне свідоцтво із достеменним описом усієї справи та конверсії обох боків. А коли ці універсали пани полковники дістануть і що по них буде учинено, щоби про те все відповідали писемно, пильно наказано»⁹³. Важливо, що ці ідеї були розвинені в «Інструкції українським судам» Д.Апостола (1730 р.)⁹⁴.

Інституцію суддів-асесорів Генерального військового суду було створено 20 серпня 1722 р. Вони за відсутності І.Чарниша мали здійснювати правосуддя та оперативно розв'язувати справи, що надходили до найвищої судової інстанції Гетьманщини⁹⁵. На період судової сесії на посаду асесорів почергово призначали підготовлених урядовців із бунчукових товаришів, рідше – сотників⁹⁶. Цікаво, що назву «асесор» П.Полуботок запозичив у системі російських колегій. В імператорській грамоті І.Скоропадському від 29 квітня 1722 р. кількісний склад колегії визначався у 7 осіб (президент, чотири радники й два асесори)⁹⁷. Таким чином, за задумом П.Полуботка, український асесор мав стати альтернативою російським змінам у козацькому судочинстві.

Автономістично налаштована старшина, зважаючи на бездіяльність Генерального військового суду, передала судові справи до Генеральної військової канцелярії, що досі не належало до сфери її компетенції. Уже у вересні 1722 р. військова канцелярія вирішила декілька справ. 1 грудня 1722 р. цією інституцією «запропоновано також, щоби у в'їтів люди посполиті, а козаки спершу в отаманів судилися, і щоби суджено їх було без усіяких витівок, без узятків та безпроволочно, винних карано і письмом правду щоби закріпляли; а звітлія уже щоби чолобитчики удавалися до сотенних, а від сотенних до полкових, а від полкових до Генеральних судів, і від Генерального до колегії [...] а з менших судів до більших щоби присилали свідчення про упертість чолобитника, за ким і за чим яка справа не закінчена, і без таких свідоцтв нікого у вищих судах не приймати, а за неподання таких свідчень із полкових судів та сотенних брати буде повелено до військового скарбу штраф»⁹⁸.

Генеральна військова канцелярія 14 грудня 1722 р. видала універсал, що повторював пункти документа від 19 серпня та звертав увагу на порядок подання апеляцій. За словами В.Горобця, у політичному сенсі проблема апеляцій визначала місце Малоросійської колегії у структурі судової системи Гетьманщини. Спираючись на сенатський указ, що було модернізаційним кроком, Генеральна військова канцелярія декларувала поетапний розгляд справ – до колегії мали подавати тільки ті позови, які було вже апробовано в усіх нижчих судових інстанціях⁹⁹. У цьому універсалі також зазначалося про те, що «письмами закріпляет свою децизию вправду [...] и тіе письма стороні потребующе отдавати»¹⁰⁰.

16 листопада 1722 р. «писано листа до пана судді військового генерального (І.Чарниша – В.К.) з пропозицією, щоб «його милість узявся до судів або від них цілком віддалився, щоб про те відповів і звідомив би письмово»¹⁰¹. Оскільки ці намагання змінити судочинство не реалізовувалися на місцях, то 26 січня 1723 р. наказний гетьман звернувся з листом до полкової старшини – їй наказувалося терміново вирішити всі «суплічніє дела» та дотримуватися ієрархії козацького судочинства при апеляційному оскарженні судового рішення нижчої інстанції¹⁰².

Зазначені зміни були подібними до тих реформувань, які намагався провести Петро I у суто російських губерніях та на початку 1720-х рр. у Гетьманщині¹⁰³. Однак, модернізуючи традиційне судочинство, П.Полуботок та його однодумці намагалися зберегти зрозумілий їм суспільно-політичний та соціально-економічний устрій.

***

Найважливішою метою реформування Гетьманщини для царя і його оточення були податки, величиною яких визначався ступінь «добрепорядкованості» держави. Оскільки Україна в очах російського монарха фактично нічого не приносила для «загального блага» імперії, тому її потрібно було реформувати. Це і стало головним завданням президента Малоросійської колегії С.Вельямина¹⁰⁴, який, покликаючись на «Статті» Б.Хмельницького, намагався запровадити якомога більше податей та скасувати податковий імунітет урядової й неурядової старшини¹⁰⁵. П.Полуботок уважав залучення українських фінансів до імперської скарбниці протиправним, на що неодноразово вказував С.Вельяминову¹⁰⁶. Останній, збільшуючи надходження коштів до Малоросійської колегії, користувався старими, традиційними, статтями – від зборів на гетьмана до поширення на всю територію Гетьманщини локальних тютюнової та медової десяти¹⁰⁷. У справі податків П.Полуботок та його оточення найбільш виявили свою традиційність – діяли старими методами «захисту прав та вольностей», але намагалися при цьому виконувати тодішні юридичні норми як Гетьманщини, так і імперського законодавства¹⁰⁸. Історичні прецеденти розглядалися як джерело права. Наприклад, дізнавшись про те, що за Б.Хмельницького збирали медову десятину, було видано розпорядження про її відновлення¹⁰⁹. З грудня 1722 р. із посиланням на сенатську грамоту вийшов універсал (зберігся у багатьох копіях) про скасування медової та тютюнової десяти, інших податків, запроваджених С.Вельяминовим. За Малоросійською колегією визнавалося право на хлібні та грошові збори, що існували раніше й збиралися на гетьмана¹¹⁰.

П.Полуботок також зробив усе можливе для забезпечення громадського спокою у Гетьманщині. Це було не тільки наслідком соціального станового інтересу молодого українського нобілітету та його провідника – наказного гетьмана. За словами О.Лазаревського, П.Полуботок не залишав поза увагою жодної скарги державців на «непослушенство» підданих¹¹¹, адже розумів, що нестабільність у Гетьманщині розглядатиметься центральним урядом як доказ неефективності козацької адміністрації, ставши, відповідно, аргументом для її ліквідації. Тому П.Полуботок своїми універсалами намагався представити дієвість місцевого управління, якому він прагнув надати певних «поправлень» у модернізаційній оболонці, довівши його рівнозначність з імперським, що також зазнало поверхового «євроремонту».

Коли наприкінці січня 1723 р. С.Вельяминов виїхав до Москви з наміром оскаржити перед царем дії П.Полуботка, то й наказний гетьман зі свого

боку відправив «од всієї Малоросії» шістьох своїх прихильників, які повезли чолобитні про обрання гетьмана, заміщення вакантних посад тощо¹¹². У березні стало відомо, що цар, не відповівши на прохання, збирається вирушити до Санкт-Петербурга. П.Полуботок наказав посланцям їхати за ним та разом із В.Жураківським «дістати резолюцію щодо вибрання гетьмана, потрібну для користі малоросійської Вітчизни»¹¹³. Однак після повернення Петра I з перського походу на основі царських резолюцій у Сенаті підготували і 27 квітня 1723 р. ухвалили указ, згідно з яким Малоросійська колегія з контрольною установою центрального уряду, за словами І.Джиджори, перетворилася на «властиво українську управу»¹¹⁴. П.Полуботка разом з оточенням було викликано у столицю Російської імперії. Відповіддю на це стала депутація до Сенату з традиційними проханнями дозволити вибори гетьмана, скасувати комендантське правління, повернути податки, зібрані колегією тощо. Причому, усе це аргументувалося імперським законодавством¹¹⁵.

***

На початку серпня 1723 р. П.Полуботок разом із частиною генеральної старшини прибув до столиці. Спочатку українську делегацію прийняли прихильно, що спонукало наказного гетьмана 13 вересня подати чергові чолобитні. П.Полуботок, переписуючи російськомовний переклад чолобитної, самочинно дописав вимогу «вместо Малороссийской коллегии учинить генеральный суд в седми персон»¹¹⁶. Таким чином, він копіював російських реформаторів – творців «добре впорядкованої держави», але намагався робити це так, щоб воно було і нове, і водночас не виходило за межі традиційної свідомості суспільства Гетьманщини та козацьких інтелектуалів зокрема.

Заповзятливість українського очільника дратувала Петра I, який не любив такої «вольності». Більше того, 10 листопада 1723 р. імператору подали так звані Коломацькі чолобитні, підготовлені Д.Апостолом. Як відомо, наказний гетьман у протистоянні з Малоросійською колегією намагався заручитися підтримкою полковників та генеральної старшини й від їх імені подати чолобитні «Війська Запорозького та всього народу малоросійського». Однак Д.Апостол та деякі інші полковники самі претендували на уряд гетьмана, а Г.Галаган, А.Танський та М.Милорадович були ставлениками російського монарха і тому не поспішали підтримувати П.Полуботка¹¹⁷. Д.Апостол, який виступав супроти наказного гетьмана з особистих мотивів, у цей час також використовував його напрацювання у модернізаційній обгортці щодо аргументації традиційного суспільно-політичного життя. Головною ідеєю чолобитних стало твердження, що «в пунктах (Богдана Хмельницького – В.К.) [...] нікому от великоросійских начальников в права и суди наши вступатися [...] не написано»¹¹⁸. Автори чолобитної вважали, що вони самі «реформують» та позбудуться прогалин у судочинстві¹¹⁹. Один із пунктів чолобитних Д.Апостола містив вимогу проведення виборів, незважаючи на норму царського указу від 23 червня 1723 р. про заборону подачі клопотання з цього приводу¹²⁰. Після ознайомлення з Коломацькими чолобитними роздратований Петро I віддав наказ заарештувати П.Полуботка та генеральних старшин¹²¹. Їх було обшукано та проведено конфіскацію майна.

«Справа» П.Полуботка кваліфікувалася як надзвичайно тяжкий державний злочин. Цікаво, що реальною причиною арешту полуботківців був спонтанний гнів царя та наміри реформувати устрій Гетьманщини. Проте самодержець та уряд усе-таки вважали Малоросію достатньо самобутнім регіоном

імперії, щоби вчинити із заарештованими так, як можна було б розправитися з невдоволеними представниками еліти суто російських губерній. Активну участь у заходах Таємної канцелярії брав сам Петро I, який навіть розробив так звані «допросные пункты» для кожного з ув'язнених і загальні запитання для всіх фігурантів процесу¹²². Приміром, для П.Полуботка призначалося 12 «індивідуальних» пунктів, для Г.Габ'янки – 5, для І.Янушкевича – 3. Звинувачені відкидали всі закиди та стверджували, що їхні дії не виходили за рамки існуючих правових норм. Більше того, вони під час слідства самі вказували на порушення юридичного характеру у діяльності Малоросійської колегії¹²³.

У преамбулі до «допросных пунктов» Петра I зазначалося, що Малоросійська колегія не порушувала «статей Богдана Хмельницького», а запроваджені нею податкові збори характеризувалися як благо: «Им не токмо противится, но и просить надобно»¹²⁴. Натомість П.Полуботок на допиті у Таємній канцелярії захищав традицію модернізаційною риторикою: «Без указа ничего не брали, но по силе сенатского указа»¹²⁵. Цікаво, що представники імперської влади звинувачували П.Полуботка та його оточення у самочинних модернізаційних реформах: «Для чего вы, не объявля Вельяминову, устроили у себя кроме генерального суда еще какой-то свой суд и какие дела производились в этом суде?». Український наказний гетьман на цей раз виправдовувався уже прецедентами з минулого: «Мы учинили в Глухове суд с совета старшин и сказывали о том ранее бригадиру Вельяминову, что наш генеральный судья заболел, а челобитчиков много [...] Суд этот вочче не был иной, кроме генерального, он был учрежден временно вместо генерального [...] такое случалось ранее»¹²⁶. Як відомо, слідство у цій справі так і не завершилося, оскільки 18 грудня 1724 р. його головний фігурант – Павло Полуботок – помер¹²⁷.

Отже, П.Полуботок був людиною традиції, але належав до покоління козацьких інтелектуалів, яке розуміло неможливість беззмінного існування «старовини». Наказний гетьман почав усвідомлювати, що реформам Петра I потрібно протиставити альтернативу. І хоча його модернізаційні спроби з погляду сучасності виглядають незначущими, вони коштували цьому політичному діячеві Гетьманщини неймовірних інтелектуальних зусиль, аби вбрати «старовину» у шати «новини». У цьому аспекті П.Полуботок був «мазепинцем», відстоюючи інтереси «Війська Запорозького та народу малоросійського». Водночас він був не проти компромісів з імперським урядом, що ріднило наказного гетьмана з поколінням інтелектуалів часів Д.Апостола та К.Розумовського.

¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. – Т.3. – Москва, 1992. – С.14.

² Kamiński A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie Poaltransztadzkiem 1706–1709. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – S.7, 31–32.

³ Дана проблематика належить до теми еволюції «старовини» та її пристосування до «новини». Серед праць, присвячених відповідним явищам у XVIII ст., див.: Маслійчук В.Л. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XVIII ст. – Х., 2007. – С.105–140; Його ж. Жіноче вбрання як засіб ідентифікації у Харківському намісництві 80–90-х рр. XVIII ст. // Там само. – С.290–303. Про співіснування «старовини» з «новиною» у XVI–XVII ст. див.: Кром М. «Старина» як категорія середньовекового менталітета (по матеріалам Великого князства Литовського XIV – початку XVII століття) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.68–85; Blanutsa A., Vashchuk D. «Old ways» versus «novelties» in the

legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania. 1450–1700 // Lithuanian historical studies. – Vol.12. – Vilnius, 2009. – P.19–40.

⁴ Див.: Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С.281–283.

⁵ Collini S. General introduction // History, Religion and Culture British Intellectual History 1750–1950. – Cambridge university press, 2000. – P.1–21; Так Р. Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання. – С.269–270. Див.: Кононенко В.П. [Огляд] History, Religion and Culture British Intellectual History 1750–1950 / Ed. by S.Collini. – Cambridge university press, 2000. – 289 p. // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.512–513.

⁶ Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2004. – Т.10. – С.122.

⁷ [Милорадович Г.]. О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С.22.

⁸ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.308–309.

⁹ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – №6. – С.101.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.VIII. – Спр.150/50. – Арк.168–171 зв.

¹¹ Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года / Подгот. О.Бодянский. – Москва, 1848. – С.140–141.

¹² Слабченко М. Як судився малоросійський народ // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.48–49.

¹³ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С.427–432; Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.379–380; Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман. – К., 1990. – С.5–26.

¹⁴ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: краткий биографический очерк. – Санкт-Петербург, 1903. – С.66–67.

¹⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – 1880. – Т.1. – С.155.

¹⁶ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.137–209; Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: краткий биографический очерк; Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок: исторический очерк. – Лебедин, 1909.

¹⁷ Василенко М. Павло Полуботок: З приводу двісталітньої річниці його смерті // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.99.

¹⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.315.

¹⁹ Липинський В. Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.522–523.

²⁰ Горобець В. «Волимо царя східного...»; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996; Шевчук В. Боротьба Павла Полуботка за збереження решток української автономії // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.54–55; Бовгиря А.М. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.8. – К., 2008. – С.105–115.

²¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.316.

²² Смолий В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1985.

²³ Смолий В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолий В.А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.5–6; Степанков В.С. Українська державна ідея // Там само. – С.71–110.

²⁴ Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002; Його ж. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.111–162.

²⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; Його ж. «Волимо царя східного...»; Його ж. Політична система Гетьманату // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С.196–283; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

²⁶ Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; Його ж. Гетьманська влада в Українській державі першої чверті XVIII ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999; Його ж. Іван Скоропадський. – К., 2004.

²⁷ Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005; Його ж. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

²⁸ Бовзіря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Його ж. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.120–130.

²⁹ Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988 (укр. пер.: Когут З. Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996); Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

³⁰ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2008. – С.8.

³¹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.184. – Оп.2. – Д.126. – Л.2 об.

³² Отдел рукописи библиотеки Российской академии наук. – ПИБ. – №71 (17.14.3). – Л.1–7 об.; №69 (32.5.16.). – Л.1–27; №66 (17.15.15). – Л.1–78 об.; №59 (Петр Гал. №34). – Л.1–40 об.; №41 (17.14.9). – Л.1–40; №14 (Петр Гал. №12). – Л.1–27 об.; №7 (Петр Гал. №14). – Л.1–316.

³³ Kamiński A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie Poaltransztadzkiem 1706–1709. – S.7.

³⁴ Кононенко В. Козацька еліта Гетьманщини між реформами Петра I та Катерини II (1725–1762 рр.) // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.91–92.

³⁵ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С.11–12.

³⁶ Нечипоренко П. Сторінка з діяльності Генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. // Україна. – 1927. – Т.1/2. – С.130–133.

³⁷ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.13.

³⁸ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.7.

³⁹ Див.: Кононенко В. Історик «вольностей» козацьких // <http://www.day.kiev.ua/278161/>

⁴⁰ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.8.

⁴¹ Горобець В. Павло Полуботок. – К., 2009. – С.13; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.8. Про розвиток гадяцької ідеї див.: Чухліб Т.В. Гадяч 1658 року. – С.21–60. Про типологічну схожість переяславської та гадяцької ідей див.: Кононенко В. [Огляд] Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008 – 86 с. // Критика. – 2009. – №3/4. – С.34.

⁴² Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.11.

⁴³ Там само. – С.12.

⁴⁴ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.9–11.

⁴⁵ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.15.

⁴⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще. – Москва, 1847. – С.50.

⁴⁷ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.13.

⁴⁸ Див.: Из архива графа Г.А.Милорадовича. – К., 1898. – С.23–53.

⁴⁹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.15–16.

⁵⁰ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т.2. – Ч.1. – С.318; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.18–19.

⁵¹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.19.

⁵² Хроніка Павла Полуботка // Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.20, 71–73.

- ⁵³ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.9–11.
- ⁵⁴ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.23–26.
- ⁵⁵ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв.: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1930. – С.307.
- ⁵⁶ Архив внешней политики Российской империи. 1720 г. – Ф.124. – Оп.124/1. – Д.84. – Л.1.
- ⁵⁷ Там же. – Д.84. – Л.1.
- ⁵⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.10.
- ⁵⁹ Горобець В. Павло Полуботок. – С.28.
- ⁶⁰ Василенко М. Павло Полуботок. – С.99; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.27–28; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.132–133.
- ⁶¹ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.7; Его же. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718 г.) // Киевская старина. – 1904. – №6. – Отд.1. – С.458–464; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.28.
- ⁶² Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто засушна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В.Шевчука // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.26; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.38.
- ⁶³ Бовгира А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.106.
- ⁶⁴ Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – С.255–256.
- ⁶⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.288.
- ⁶⁶ Там само. – С.337–338.
- ⁶⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1859. – Кн.1. – Ч.2. – С.322.
- ⁶⁸ Кононенко В. Зміни політичної свідомості козацької еліти після «нещасливого шведського року» // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2009. – Вип.16. – С.14–15.
- ⁶⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.340.
- ⁷⁰ Джиджора І. Реформа Малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр. // Його ж. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.96; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.317.
- ⁷¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.317–318.
- ⁷² Маркевич Н. Акты, поясняющие историю Малороссии. – б.м., б.г. – С.117.
- ⁷³ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.319.
- ⁷⁴ Черниговская летопись по новому списку. – С.101.
- ⁷⁵ Plokhy S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge university press, 2002. – P.48.
- ⁷⁶ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.42–43.
- ⁷⁷ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.321; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.43.
- ⁷⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.322.
- ⁷⁹ Лазаревський А. Павел Полуботок. – С.163; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.140–142; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.43.
- ⁸⁰ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.322.
- ⁸¹ Там само. – С.323.
- ⁸² Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. – Ф.113. – Оп.1. – Д.71. – Л.1–10.
- ⁸³ Лазаревский А.М. Малороссийские посолитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С.17.
- ⁸⁴ Права, по которым судится малороссийский народ // Кистяковский А.Ф. Исследование. – К., 1879. – С.3.
- ⁸⁵ Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській державі першої чверті XVIII ст. – С.299; Його ж. Іван Скоропадський. – С.272.
- ⁸⁶ Источники малороссийской истории. – С.319.
- ⁸⁷ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.1, 9–11.

- ⁸⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.310.
- ⁸⁹ Там само. – С.351.
- ⁹⁰ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.39–40; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.353.
- ⁹¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.354.
- ⁹² Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.18.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.256; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.41.
- ⁹⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.160; Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.24.
- ⁹⁶ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.356; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.41.
- ⁹⁷ Источники малороссийской истории. – С.317.
- ⁹⁸ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С. 25.
- ⁹⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.357.
- ¹⁰⁰ Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т.1. – С.5.
- ¹⁰¹ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.23.
- ¹⁰² Матеріали до історії українського права. – С.5.
- ¹⁰³ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.358.
- ¹⁰⁴ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.14.
- ¹⁰⁵ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.17–19.
- ¹⁰⁶ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.392.
- ¹⁰⁷ Там само. – С.395.
- ¹⁰⁸ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.23.
- ¹⁰⁹ Універсали Павла Полуботка. – С.93–94; Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.23.
- ¹¹⁰ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.24.
- ¹¹¹ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.168.
- ¹¹² Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – С.206.
- ¹¹³ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.28–29, 32; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.44–45.
- ¹¹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.342. Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Його ж. Указ. праця. – С.102–103.
- ¹¹⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.328–329.
- ¹¹⁶ Лазаревский А.М. Павел Полуботок. – С.198–199.
- ¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.16; Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.107.
- ¹¹⁸ Коломацкие челобитные // Киевская старина. – 1890. – №6 (приложение). – С.105; Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля у розбудові держави // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.45.
- ¹¹⁹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.50.
- ¹²⁰ Коломацкие челобитные. – С.104–110.
- ¹²¹ Черниговская летопись по новому списку. – С.102; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.152; Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.107–108.
- ¹²² Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.110.
- ¹²³ Там само. – С.111.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман. – С.16.
- ¹²⁶ Там само – С.17.
- ¹²⁷ Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.113.

The paper is dedicated to insufficiently aspect of modernization of political consciences on South-Eastern border of European civilization and periphery of Early Modern capital economy. P.Polubotok's intellectual biography is presented and discussed in the research. Ukrainian nakaznyi hetman considered as representative of Cossack intellectuals of Hetmanate. Secular intellectuals of Hetmanate were social group which were consisted of well-educated

representatives of Cossack officers, Znachne military society and military clerks. It is indicated that the main factor of evolution of social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate (and P.Polubotok too) became modernization of Central-European societies. It is stated that modernization consisted in transformation of traditional society into modern one that was based on ideas of the «common wealth», «well-ordered state», clear laws, and practices of their realization. It is indicated that P.Polubotok and his entourage defended traditional social-political Cossack autonomy (old freedoms) by modern terminology (novelties).

В.С.Шандра*

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ВЗАЄМИНАХ ІЗ РОСІЙСЬКИМ САМОДЕРЖАВСТВОМ

У статті здійснено спробу з'ясувати деякі форми взаємин верховної імперської влади з українськими суспільними інститутами протягом значного історичного періоду – від другої половини XVIII ст. до падіння Російської імперії в 1917 р. Встановлено, що самодержавство досить повільно переходило до демократичних норм співіснування влади та соціуму. У творенні елементів громадянського суспільства активну позицію займали представники його освіченої частини, виявляючи зрілість та підштовхуючи монархію до активного прийняття громадських потреб.

Українські землі – Лівобережжя, Правобережжя, Південь та Крим – останньої чверті XVIII ст. через несприятливу міжнародну ситуацію, пов'язану з розпадом Речі Посполитої, російсько-турецькими війнами, експансією північного сусіда, а також через слабкість власної державності опинилися у складі Російської імперії. Еліти Гетьманщини, Війська Запорізького, Речі Посполитої, Кримського ханства визнали легітимність її правлячої династії, з якою відтепер мали налагоджувати нові стосунки, зважаючи на нічим необмежену владу імператора, слабкість станових корпорацій, відсутність чітких гарантій приватних прав, чисельну бюрократію та кріпацтво. Абсолютизм у Росії відкинув будь-які форми станового представництва і формував залежну від верховної влади бюрократію. При цьому, як зауважив О.О.Кізеветтер, потреби самого населення, його розвиток не ввійшли до вузького кола завдань держави¹, що віддала перевагу позаекономічному примусу.

Західні цінності та спроба діалогу

Катерина II захопилася просвітницькими ідеями суспільного договору (Жан-Жак Руссо), розподілу влади (Шарль Монтеск'є), природного права (Самуель Пуфендорф), і, на відміну від Петра I, крім фіскальних та військових, включила до завдань верховної влади питання про правопорядок, стабільність, освіту, цим самим підвищивши роль держави у соціальному забезпеченні підданих. Щоб створити сприятливі умови для співробітництва

^{*} Шандра Валентина Степанівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.